

Kossuth Lajos publicisztikai munkássága az emigrációban

DEZSÉNYI BÉLA

Irodalomtörténetünk adósságai között a kirívóbbak közé tartozik a XIX. század publicisztikai irodalmának feldolgozása. A század legnagyobb publicistája kétségtelenül *Kossuth* Lajos. Attól a perctől kezdve, hogy a magyar közéletben először hallatta szavát, úgyszólván egyetlen nap sem telt el anélkül, hogy egyre biztosabbá, egyre konkrétábbá forró politikai gondolatát ne állította volna teljes erejével a magyar társadalom átalakításáért, a gyarmati függőség változó formáinak megszüntetéséért folyó mozgalom szolgálatába. Meggyőződése szerint az agitáció az emberi értelem legegységesebb megnyilatkozása, egyéneknél és nemzeteknél egyaránt az élet feltétele. Az agitáció legszélesebb tere pedig a század polgári ideológiájának a feudalizmus korához képest formájában, megjelenésében is új terjesztő eszköze, az időszakai sajtó.

Kossuth a politikai hírlapírás első tudatos magyar mestere. Irodalmunk számára a cikkformát és a cikkstílust ő alkotta meg. Természetesen nem előzmények nélkül és különösen nem függetlenül a kor társadalmi-gazdasági viszonyaitól — ellenkezőleg, az újsággal folytatott agitáció az egykorú társadalmi mozgalom lényeges tényezője. Az, hogy *Kossuth* nemcsak az osztrák bürokráciával, de az elmaradott feudális gondolkodásmóddal és a liberális-reformer *Széchenyivel* szemben is diadalra vitte a sajtó jogát a napi politikai kérdésekkel szemben való állásfoglalásra — egyben a sajtó felszabadítását, vele a polgári reformkövetelmények egyik lényeges pontjának megvalósítását jelentette Magyarország számára.

Kossuth első kéziratosaiban mások beszédeit terjesztette, azoknak keltett visszhangot a közvéleményben, majd a *Pesti Hírlapban* saját reformprogramját dolgozta ki és vitte bele a köztudatba tolla erejével és szavai igazságaival leküzdve a kormány és a kiváltságaikhoz ragaszkodó nagybirtokosok ellenállását, s így most már a tömegek tulajdonává vált gondolatból cselekvő erő lett. A forradalom kitört s azt ismét ő vitte tovább a mögéje sorakozó, őt magát is siettető radikális erők segítségével — ezeket az erőket végül a *Kossuth Hírlapja* sorakoztatta fel a nemzeti függetlenség védelmére. A függetlenségi harc közepette a sajtó *Kossuth* kezében mindig hatásos fegyver volt s csak a debreceni pártharcok tompították az élet. A szabadságharc elvesztése *Kossuth* számára pillanatnyi szünetet sem jelent a küzdelemben: 1849 szeptemberében már íróasztala mellett találjuk s tolla csak utolsó nagyinak szánt publicisztikai műve, az *Iratók* alkotása közben hullik ki kezéből.

Kossuth és a sajtó az emigrációban — ezt az óriási témát részletesen bemutatni ma még nem tudjuk. Az anyag első feltárása és pusztá filológiai rendszerezése is hiányzik. Az *Iratok* kiadása *Kossuth* halála után méltatlan kezekbe került és sokszor akadály inkább, mint segítség — az elmúlt években örvendetesen megindult forráskiadványok a Magyar Történelmi Társulat kiadásában még csak 1849-ig értek el, sőt még az 1848 előtti *Kossuth*-iratokból is sok a pótolnivaló. Ezért csupán az anyag feldolgozásának sajtótörténeti, publicisztikai szempontjaira utalunk az itt következő rövid összefoglalásban. De ez az előzetes rendszerezés *Kossuth* emigrációs sajtótevékenységének részletes feltárásához — véleményünk szerint — segítséget fog nyújtani, amellet, pedig a jelen pillanat számára mégis csak az eddig teljesen hiányzó összefoglaló értékelést kísérli meg.

Az emigrációban *Kossuth*, ha napirenden akarta tartani a magyar függetlenség kivívásának kérdését, kénytelen volt minden Ausztria-ellenes erő szövetségét keresni, tekintet nélkül arra, hogy demokratikus vagy reakciós erőről volt-e szó.¹ Ez a helyzet *Kossuth* általános emigrációs sajtópolitikájában is. Saját lapot külföldön nem alapít — az európai forradalmi mozgalmak többi vezetőinek orgánumaiban sem vállal soha vezető részt; politikai kapcsolatainak „exigenciái” szerint dönti el, hogy hová ír, vagy hová irat munkatársaival, kiknek egész sorát mozgósítja sajtótevékenységre. Csalódása az olasz felszabadító háborúhoz fűzött reményekben és III. *Napoleonban*, felismerteti vele, hogy a Nyugat nem érti küzdelmét Ausztriával szemben — de azt is, hogy elszigetelődik a hazai talajtól, s a függetlenség zászlaját a felső osztályok cserben hagyják:² Magyarország felé fordul s megindítja harcát a kiegyezés ellen. Az első korszak publicisztikai alkotásának formája az önmaga által írt, vagy sugalmazott, vagy kiadott beszédeiből létrejött cikk, a másodiké a nyílt levél. Végül a harmadik korszakban az *Iratok* megkezdésével még egy utolsó formát keres arra, hogy a nemzetet visszatartsa az úton, amelyet katasztrofálisnak lát. Emigrációs sajtótevékenységét tehát három részre kell osztanunk.

Publicisztikai siker és balsiker Nyugaton

A *Batthyány*-kormány a külföld tájékoztatására éppúgy nem fektetett súlyt, mint a kialakuló belső, haladó közvéleményére. A francia külügyminiszter a magyarokat katolikus szlávoknak tartotta, egy átlagos intelligenciájú angolnak hosszabb tanulmányra és kitartó olvasásra volt szüksége, hogy megérthesse a magyar ügyet.³ Bizonyára *Kossuth*nak köszönhető, hogy *Pulszky* szubvenciót kapott legalább a bécsi sajtó informálása céljából;⁴ *Kossuth*hoz küldte *Lamartine* 1848 nyarán *Mandl* Lajost, aki a párizsi *Nationalban* cikket írt Magyarországról.⁵

1848 november 22-én *Szarvady* Frigyes, későbbi nyugati sajtótevékenységében mozgékony munkatársa, *Kossuth*tól sürgeti, hogy legalább hetenként futárt küldjön Ratiborig, vagy Frankfurtig, „mert különben az egész európai Journalistica elleneink kezeiben marad”, pedig több újság készséggel agitálna mellettünk, az *Allgemeine Oderzeitung* talán még a futárt is fizetné. „Ha elnök ur Európának felettei itéletét hallaná, bátorsága és reményei százszorosítva volnának.”⁶ *Kossuth* látta el utasításokkal a külföldre

utazó *Szalayt*, *Pázmándyt*, *Telekit* és *Pulszkyt*. Az utóbbiak 1848 decemberében kezdték el cikkek elhelyezését a sajtóban,⁷ ők gondoskodtak a függetlenségi nyilatkozat széles körökben való elterjesztéséről. *Pulszky* azonban már határozottan a polgárság, a „középosztály” megnyerésére fektette a fősúlyt, a chartistákkal nem keresett kapcsolatot. Ezzel a magyar emigráció későbbi sajtópropagandájának iránya eleve meg volt határozva az angol és francia forradalomellenes uralkodóosztály felé.⁸ *Marx* az 1849 utáni *Kossuthban* és társaiban ezért már nem a proletariátus és a polgári-demokratikus forradalom szövetségeseit látta, hanem a kispolgári demokrácia táborát szaporító emigránsokat.⁹

Kossuth emigrációs publicisztikájának kezdete tehát közvetlenül kapcsolódik negyvennyolchoz. Első megnyilatkozása a híres „viddini levél”, amely 1849 szeptember 12-ről van keltezve. Tehát alig egy hónappal Világos után írta *Kossuth*, amikor Komárom még védte magát, a szabadságharc nem veszett el egészen. Leleplezi benne *Görgeit*, mint árulót, értekezletet javasol a nagyhatalmak között, amelyen a magyar ügyön kívül a török, német és római kérdést is rendeznék. Nyomatékosan hangoztatja, hogy Magyarország meghódítása még nincs befejezve, azon kell lenni, hogy „nemzetünk számára a státus életnek valamely eleme megmentessék.” Angliával meg kell értetni, hogy Ausztria is megbukott: a cári intervenció megmutatta, hogy mint hatalmi tényező a nyugat számára értéktelen.

A viddini levelet egy angol újságíróval hozzák kapcsolatba, aki szeptemberben érkezett *Kossuth* első számúzetési helyére *Thomson* álnéven, igazi neve *Henningsen* Frigyes Károly. *Henningsen* titokzatos körülmények között jött, *Pulszkytól* és *Telekitől* hozott leveleket *Kossuth* számára és ezeket a csizmája talpából fejtette ki... Mégsem valószínű, hogy *Henningsen* győzte volna meg *Kossuthot* arról, hogy a harcot folytatni kell, *Kossuth* nem is akarta azt abbahagyni, a viddini levéllel egyidejűleg kitartásra hívta fel Komárom védőit —, de az általa hozott hírek hozzájárulhattak *Kossuth* új agitációs tervének kibontakozásához. És bizonyos, hogy a *Henningsen*-nel¹⁰ folytatott tárgyalások alapozták meg *Kossuth* emigrációs publicisztikájának angol orientációját. Következő nagyhatású riadóját, amelyben az ellen tiltakozik, hogy a törökök az izlámra való áttérésre akarják kényszeríteni a menekülteket, *Kossuth* már egyenesen *Palmerston*hoz intézi.¹¹ *Maxzinivel*, az olasz forradalmárral csak vonakodva veszi fel az érintkezést; igaz, hogy vele, és *Teleki* Lászlóval közli először konföderációs tervének első fogalmazását, de az utóbbit figyelmezteti, hogy csak akkor juttassa el a hírlapokhoz, ha „a diplomácia útján célzott érné nem remélhetünk.” A diplomácián pedig ismét *Henningsennek* és *Pulszkyknak* londoni tárgyalásai értendők, amelyek sikertelenek maradnak. *Kossuth* angol támogatással szabadul ki végül kizsiai fogságából — amerikai hadihajón.¹²

Kossuth tehát nem a sybillai könyvekkel kezében áll a nyugati közvélemény elé — mint egykor a magyar arisztokrácia elé — nem mondja, hogy ha nem kellett magyar függetlenség, most eljön a világorradalom. És mégis, tudatában van, hogy a függetlenségi harcot ebben az új formában is a népért vívja: *Makk* József tüzérezredes már Kiutahiába hírt hozott neki a nép hangulatáról, iránta való ragaszkodásáról s *Makkot* megbízatással, parancsokkal ellátva küldi vissza.¹³ A Mississippi fregatt fedélzetéről,

majd Marseilleből s végül Londonból kiáltványokat intéz a magyar néphez: tudatja kiszabadulását, ígéri, hogy most már tettek következnek, felállította a láthatatlan kormányt, amely győzni fog, azzal a segítséggel, amit nyugaton fog szerezni. „A magyar nemzet szabadsága és függetlensége a világszabadság egyik nélkülözhetetlen sarkkövének van elismerve.” A szabad nemzetek mellénk állnak. „Éljen a független Magyar Közvélemény.”¹⁴

A független népi közvéleményhez fordul, amikor *Napoleon* kormánya megakadályozza, hogy Marseilleben partraszálljon és szárazföldön folytassa útját. A haladó sajtónál keres védelmet, cikke a *Le Peuple* című szélsőbaloldali francia lapban jelenik meg.¹⁵ Angliába megérkezve azonban, Southamptonban már *Cobden* pohárköszöntőjére mondja el első nagy beszédét, amellyel népszerűségét az angolszász világban megalapozza. A munkásság képviselőjének, a chartista Thornton *Hunt*nak meghívását elutasítja, de mikor végül a Copenhagen Fieldsen mégis beszédet mond a munkásság előtt, óriási tömeg hallgatja meg.¹⁶ A sajtó egyhangúan ünnepelte, úgyszólván csak a *Times* volt következetesen ellene: az ünneplő menetben mindig ott is járt egy ember *Kossuth* kocsija előtt, aki a *Times*t ünnepélyesen elégette.¹⁷ De a *Times* és néhány társa képviselték a hivatalos Angliát, amely a közvélemény-nyel szemben *Kossuth* és a magyar függetlenség ellensége maradt.¹⁸

Cobden hatására a be nem avatkozás elve alapján akart *Kossuth* Amerikában olyan szövetséget létrehozni, amely a despotikus hatalmakat is semleges-ségre kényszerítse a kis nemzetekkel szemben. Az amerikai pártpolitika azonban a küszöbönálló elnökválasztással volt elfoglalva és így nem sikerült eredményt elérnie. A parlamentben fogadása körül heves vita bontakozott ki, amelyben a demokrata párt egyik alvezére szenvedélyesen foglalt állást mellette: „Ne játszunk a néppel, *Kossuth* az ajtónk előtt áll és ha nem fogadjuk őt, a nép veszi majd kezébe az ügyet.”¹⁹ Végül azonban az Egyesült Államok elnöke csak néhány hideg szóval válaszolt hosszú beszédére. Csak a szólás-, munka- és ingatlanszerzési szabadságért küzdő free-soilerek és a két nagy párt soraiból vegyesen csoportosuló abolicionisták — a rabszolgotartás ellenségei — tartottak ki következetesen mellette.²⁰

Annál nagyobb szeretettel ünnepelte az amerikai nép s ennek az ünneplésnek maradandó nyomai maradtak az amerikai sajtóban és irodalomban. Amikor Ohioba érkezett, a nép küldöttségeinek vezetője e szavakkal üdvözölte: „üdvözetet hozunk Önnek, de nem a törvényhozás, vagy a közigazgatás, hanem azok mesterei, a nép részéről.”²¹ Az újságok és folyóiratok nem fogytak ki a *Kossuth*tal foglalkozó cikkekből. 110 könyvet és füzetet írtak róla, mintegy 400 könyvben foglalkoztak vele bővebben, 160 folyóiratban több ezer cikkben és tanulmányban méltatták részletesen és 153 verset írtak hozzá.²² Már megérkezésének napján a függetlenségi harcról szóló brosrúkat árulták a rikkancsok.²³ A nagy példányszámú, szenzációt kedvelő polgári sajtó ekkor kezdett terjedni Amerikában: az első feltűnő címbetűk *Kossuth*tal foglalkoztak; ilyen arányokban csak a rabszolgaháború mozgatta meg Amerikában újra a sajtót 10 évvel később. Amit otthon egyetlen újságban tett *Kossuth*, azt a fejlett nyugati technika és az iskolázottabb közvélemény ezerszeresen visszhangozta. Szónoklati és publicisztikai iskolát teremtett a messze nyugaton; ha akarta volna, világszerte híres újságíró

lehetett volna. Hogy ezt a lehetőséget még csak meg sem fontolta, az éppoly csattanó bizonyíték a *Kossuth* egyéni érdekeinek előtérbe állításáról még ma is terjesztett rágalmak ellen, mint az, hogy az amerikai gyűjtésekből származó és személy szerint neki felajánlott közel százezer dollárról az utolsó fillérig elszámolt. Ő hazájának akart dolgozni, s így kevés megfogható eredménnyel tért vissza Amerikából. Viszont a népek politikai köztudatában felkeltette az érdeklődést hazánk iránt. Publicisztikája pedig gazdagodott azzal, hogy most már nemzetközi távlatokba helyezte a magyar ügyet: ezután a különböző népek szabadságmozgalmaiban nem csupán analógiát látott, mint negyvennyolc előtt, hanem szoros összefüggést.

Londonba visszatérve *Kossuth* eleinte a keleti háborúhoz fűzött új reményeket: cikkek és gyűlési beszédek hosszú sorozatában bizonyítja a keleti háború elhibázott voltát, az angol haderő szégyenletes szerepét; szolgálékussággal vádolja az angol politikát Ausztria iránt. Egyedül 1854-ben hét különböző helyen tartott beszédeket s a legtöbb helyen egynél többet. A beszédeket egész terjedelmükben hozták az angol és skót lapok, sőt füzet formájában is kiadták, némelyiket francia fordításban is.²⁴

1855-ben — anyagi okokból is — szoros munkatársi viszonyt vállalt előbb a *Sunday Times*, majd az *Atlas* c. hetilapnál; ugyanakkor azonban felkereste cikkeivel a Jersey-szigeten élő magyar és francia száműzöttek *L'Homme* c. lapját, továbbá a *Democrat and Labour Advocate* c. angol munkáslapot és a new yorki *Independent* c. újságot is.²⁵ De a cikkírással nem volt mindig egyforma sikere: az *Atlas* példányszáma nem emelkedett *Kossuth* dolgozatai folytán olyan mértékben, mint ahogy azt a kiadóval kötött szerződés idején várták; ezért a következő években nyilvános előadásokat tartott Anglia és Skócia mintegy 35 városában; összes előadásainak száma megközelítette a hetvenet.²⁶ Előadásait történeti alapra fektette, széles elvi szempontokat vetett fel, egyre leplezetlenebbül agitált Ausztria ellen a negyvennyolcas forradalmak eszméiért.

1859-ben a francia—osztrák háború ismét a közvetlen célra törő agitációt helyezi előtérbe: *Kossuth* reményt lát Magyarország felszabadítására s ez a remény készíti arra, hogy a szabadság ellenségével, III. *Napoleonnal* szövetkezzék. Persze *Kossuth* nem is *Napoleonban*, hanem az osztrák ígát lerázni készülő Olaszországban látja azt az erőt, amely a magyar szabadság kivívásában szövetségese lehet. Innen magyarázható, hogy teljes erejével veti bele magát a diplomáciai, majd a csatatérre vezető küzdelembe. 1853-ben még rossznéven vette *Maxzimiltől*, hogy felhasználta egy proklamációját, amelyet még Kiutahiából küldött neki az olaszországi osztrák hadseregben szolgáló magyar katonák fellázítására²⁷ — most már egymásután bocsátja ki felhívásait a magyar katonákhoz, *Teleki* és *Klapka* részvételével megalapítja a Magyar Nemzeti Igazgatóságot és szervezi a piemonti magyar légiót. Innen kezdődik együttműködése *Cavour*rral. *Kossuth* olaszországi agitációjának súlyponti helyet tulajdonít emigrációs tevékenységében; a hirtelen megkötött villafrancai béke sem veszi el kedvét s az olasz föld további felszabadításától várja hazája sorának jobbrafordulását is. Lakhelyét a béke megkötése után teszi át Turinba — előbb még Londonban végrehajtja *Napoleon*nak tett ígéretét: megbuktatja a *Derby*-kormányt s ezáltal biztosítja Anglia semlegességét a konfliktusban.²⁸ Ennek a célnak érdekében egy sor népgyűlésen tart beszé-

deket; beszédeiből kidomborodik Bécs éles elítélése: nem sokat válogatott a szavakban és úgyszólván felőrölte az osztrák monarchia eddigi tekintélyét. Ezek a beszédek gyökerezteték meg Nyugaton először azt az osztrák-gyűlöletet, amely — a kormányok politikája ellenére — egész az első világháborúig eleven maradt a közvéleményben.²⁹ Ennek a hatalomnak sem nemzetisége, sem hazája nincs; „ez egyszerűen család, uralkodóház, a Habsburgok háza” mondja. „Az, amit Ausztriának neveznek, egy ficticius hatalom, mely a nagyhatalmi állásnak csak külszíneivel bír; fa, mely csak kéregből áll, belül üres.”

A békekötés után *Kossuth* ezt az agitációt még jobban kiélezte. Az olasz felszabadító mozgalmakba vetett további reményei is megghiúsultak ugyan a kelet felől tervezett titkos fegyverszállítás leleplezése, *Teleki* László elfogása és a londoni bankpör miatt — mindez azonban csak újabb alapot adott az agitációra. A bankjegy-ügyben angol barátja *Toulmin Smith* neve alatt jelent meg a *Kossuth* által sugalmazott nyílt levél. A 3000 példányban kiadott röpirat, kihasználva az októberi diploma által teremtett helyzetet, nevetségessé teszi az uralkodót, aki csak most akarja elismertetni a magyarokkal királyi címét — és mégis mint magyar király emel vádat az angol bíróság előtt *Kossuth* ellen.³⁰

*Kossuth*nak ekkor már fejlett propagandaszervezet állt rendelkezésére, amely az egész európai sajtót ellátta magyar vonatkozású anyaggal. *Szarvady* Párizsból, *Jósika* és *Horn* Ede Büsszelből tájékoztatják a német és francia lapokat, Londonban *Pulszky* folytatja angol barátai segítségével ugyanezt a tevékenységet. *Kossuth* részletesen ki is fejt, hogy miért tartja az agitációnak ezt a szervezetét helyesebbnek, mint ha egy külön lapot alapítanának a magyar célok propagálására.³¹

„Én abban a nézetben voltam, hogy ha egy közlönyünk volna is, azzal még nem igen remélhetnők a magyar ügyet a külföldi sajtóban az égető európai kérdések közé iktatni. Erre az kell, hogy az európai napi sajtó minél szélesebb körben foglalatoskodjék ügyünkkel; hogy a magyar dolgok az európai hírlapirodalomban úgyszólván állandó rovatot képezzenek s az otthoni állapotnak és a nemzet hangulatára világot vető tényeknek Európaszerte helyes irányban ismertetésével a közfigyelem annyira felébresztessék, miszerint a lapok vezetői indíttatva találják magukat a magyar ügyet önálló megvitatás tárgyává tenni. Csak ily módon gondoltam ügyünket az európai napi-kérdések közé akként iktathatónak, hogy a világ közvéleménye törekvéseinkkel összhangzó irányban nyilatkozzék. Hogy mi, magyar emigránsok, kik a tervezgetett közlönybe íránk, miként érzünk, miként gondolkozunk? — azt tudja az egész világ, s ha tudta volna, hogy a Magyarország felől szóló közlések tőlünk jönnek, nem keltenének annyi figyelmet, mert aspirációink által egyoldalulag befolyásoltnak tekintetnének. Sokkal czélszerűbbnek véltem a sajtó-működést akként rendszeresíteni, hogy annak vezetése egy kézben legyen, még pedig a continensen összpontosítva. Ezt a központot az otthoniak lássák el adatokkal; a vállalat vezére ezeket részint maga dolgozza fel, részint szolgáltatassa ki felhasználás végett, különböző helyeken kiszemelendő dolgozó-társainak.”

Az egész szervezetet *Kossuth* látja el az irányelvekkel, közvetlen vezetése *Jósika* kezében van, „aki a feladatot nem tekinti sine curának”. 1859. novem-

ber 1-től 1860 áprilisáig 30 hosszú cikket jelentetett meg, de volt még „10 vagy 12, melyeket más lapok az én műhelyemből indult cikkek után merítették”.³² A brüsszeli iroda a hazával állandó kapcsolatot tart, Magyarország felé is továbbít híreket. Az októberi diploma kibocsátása adja meg *Kossuth* számára a jelt az élénkebb otthoni tevékenységre; a külföldi lapokban gondosan elterjeszti, hogy a tervezett megegyezést Magyarország nem fogja elfogadni.³² A kiegyezés elleni harc már 1860-ban megkezdődik; a német—osztrák háború, meg a lengyel felkelés már másodrendű jelentőségű *Kossuth* publicisztikája szempontjából: a középpontba a *Deák* ellen vívott küzdelem kerül.

A kiegyezés ellen

A 67-es kiegyezés az akkori Európa osztaleyerőviszonyai közt elkerülhetetlen volt, „azokat a kérdéseket, amelyeket *alulról*, forradalmi-népi erőkkal nem lehetett megoldani, megoldották *felülről*, az abszolutizmus és a burzsoázia paktuma útján”.³⁴ *Kossuth* a kiegyezés tervével a dunai konföderáció tervét szegezte szembe, amely a kelet-európai népek együtt élésének kétségtelenül leghaladóbb programja volt, de a hatvanas évek társadalmi feltételei között megvalósítása nem sikerülhetett.

A konföderáció tervének története még a szabadságharc idejére nyúlik vissza. A *Marcius Tizenötödike* már 1849. március 6-án le akarja fektetni egy föderális republika alapjait³⁵ és 1849. július 14-én a forradalmi kormánynak *Bálcscsival* és *Bolliackal* kötött megegyezésében benne van a konföderáció csírája. *Kossuth* 1851-ben már megküldte a tervezett államszövetség alkotmánytervezetét *Mazzininak* és *Telekinak*.³⁶ 1862-ben *Canini* olasz publicista *Kossuth*-tal való beszélgetés alapján írásba foglalta *Kossuth* véleményét a tervről; a kéziratot *Kossuth* megküldte *Helfy* Ignácnak is azzal, hogy *Alleanza* címmel Milánóban kiadott lapjában részletekben ismertesse a terv elgondolását. *Helfy* tévedésből az egész kéziratot közölte, amit később *Kossuth* rosszalt, mert jól látta, hogy Magyarországon éles ellenállást fog kelteni azokban, akik Ausztriával szeretnének megegyezni. A tervet nem tagadta meg, csak nyilvánosságra hozatalát nem tartotta helyesnek az adott körülmények között.³⁷ Mint publicista, jól érezte, hogy a terv befogadására sem a hazai, sem a nyugati közvélemény nem érett még meg; mint államférfi azonban teljes egészében fenntartotta a tervet, amely természetes következménye a függetlenségi nyilatkozatnak, a magyar függetlenség továbbfejlesztése, a kelet-európai népek szabad együttélésének alapja, szemben az abszolutizmussal.

Kossuth az októberi diploma kiadásától kezdve — noha tovább folytatja diplomáciai akcióját az olaszországi és lengyelországi mozgalmakkal meg a német—osztrák konfliktussal kapcsolatban — egyre nagyobb mértékben fordul a hazai viszonyok felé és előre látja az elkövetkező publicisztikai küzdelmet a megegyezés híveivel szemben. Az eddigi általános osztrák-ellenes propagandával ellentétben az osztrák—magyar kiegyezést helyezi nyugati agitációja súlypontjába is. És különösen fontos, hogy míg a külföldön saját sajtóorgánumot sohasem alapított, most szükségesnek tartja, hogy az otthon meginduló küzdelemnek sajtója is legyen. Már egy 1862. január 1-én

Jósikán keresztül Magyarországra küldött üzenetében különösen lelkére köti barátainak a *titkos sajtót*. „Ennek okvetlenül lennie kell: működni placardokkal, röplevelekkel. . . Velencébe négy óraker reggel érkezett Ferenc József és öt óraker már tele voltak a falak placardokkal, melyek irányt adtak a népnek, hogy miként viselje magát.” Oroszország példáját hozza fel, ahol „hirlapot is nyomtat a forradalmi párt titkos sajtóval, mit szétküldöz az egész birodalomban s még a császár asztalára is odajátssza. . .” „Ha a közélet el van nyomva, titkos sajtóval kell ébrentartani a hitet, a reményt; a hon-szeretetet s megfélemlíteni a hallgatás által elbizakodott gazokat.”³⁸

1866 októberében illegális folyóiratot tervez, amelyet Olaszországban nyomtatnak majd, de a hazában terjesztik és „magán kell, hogy hordozza a titkos sajtóból kikerülő nyomtatványok színét”. November végén fia, *Kossuth* Ferenc, megtervezi a folyóirat címféjét: babérkoszorúban ez a dátum: „1849 április 14”, felette „resurgam” jelszó. A folyóirat címe „*Negyenkilenc*” — ez pontosan kifejezi programját is. Mottója *Petőfi*-idézet: „De miért tűr a megfiaságnak népe?” Az első szám valószínűleg decemberben jelenik meg, „manifesztum”-mal és „proklamáció”-val kezdődik; a következő számok tartalmára következtethetünk abból, hogy *Kossuth* a *Pragmatica sanctio*-ról folytat forrástanulmányokat.³⁹ Az általunk ismert egyetlen 4—5. összevont szám⁴⁰ valószínűleg az utolsó: a lap végén Szerkesztői jelentést olvasunk, amely szerint, „ha folytatódik”, ezentúl nem havonta, hanem csak „időhöz nem kötött alkalmi kiadásban fog megjelenni”. Az egész szám egyetlen cikket közöl — nyilván *Kossuth* tollából — *Magyarország sirásói* címmel, amely a kiegyezés veszélyeire való figyelmeztetés mellett az ellene folytatandó küzdelem módjaira is tanácsot ad: elsősorban a megyei autonómia érintetlen fenntartását kell követelni, azonkívül a nemzet nagyszámú nyilatkozatban adjon hangot tiltakozásának: „ha ezen nyilatkozat által a nemzet alapot nyújt érdekeinek a világpolitikában előmozdítására, talán még meg lehet a hazát menteni. Ha nem, nem.”

A *Negyenkilenc* „Debrecen” fiktív megjelenési hellyel van jelölve.

Kossuth illegális újságja tehát elakadt; de tudomást kell vennünk róla egyrészt, mert bizonyítja, hogy *Kossuth* nem a híres *Cassandra*-levéllel kezdte meg a küzdelmet *Deák* ellen, hanem már 1866 decembere óta az országon belül is agitált ellene, másrészt, mert a lap megszűnése miatt volt kénytelen a későbbiek folyamán pesti segítőtársaira bízni a küzdelmet, akiket csak nyílt leveleivel támogathatott, tehát nem összpontosított agitációval, amit a saját lap jelentett volna. Persze az ilyen összpontosított agitációhoz az kellett volna, hogy *Kossuth* maga is hazatérjen s ez addig, míg a kiegyezés ellen harcolni lehetett, nem volt egészen elképzelhetetlen, csak az 1867-i XII. t.c. elfogadása után.

Ilyen előzmények után jelent meg az első *Nyílt levél Deák Ferenchez a Magyar Újság* 1867. május 26-i számában. Átveszi majdnem minden hírlap, sőt különlenyomatban is megjelenik s több, mint 50 000 példány kel el belőle. „A tömeg, mely eddig csak azért nyugodott bele a dolgok menetébe, mert az hitte, hogy *Deák* Ferenc ügye azonos azon ügygel, melyet a nép *Kossuth* Lajos nevével hoz kapcsolatba. . . aligha meg nem fogja lepni magaviseletével az osztrák—magyar párt férfait”, akik *Kossuth* levele előtt

azt hitték, hogy kényük-kedvük szerint rendelkezhetnek a nemzet sorsával — írja a *Magyar Újság* június 8-i vezércikkében.

És valóban ez a célja *Kossuth* első, majd az azt követő valamennyi többi levelének: a nép figyelmét felhívni arra a kompromisszumra, amelynek árát *Kossuth* meggyőződése szerint ő, a nép, fogja megadni. A kifejlődő párbeszédnek most már nem csak két szereplője van — a hallgató Deák véleményét interpretáló kormánypárti cikkek egyfelől, *Kossuth* szava másfelől — hanem ott van a nép, elsősorban a parasztság s a vidéki kisbirtokosok, akik között *Kossuth* egyre népszerűbb lesz, akik versenyezve választják meg követüknek, akik között a függetlenségi magatartás egészen 1918-ig hagyománnyá válik függetlenül attól, hogy az országgyűlésen mennyire juthat véleményük kifejezésre, s függetlenül a negyvennyolcas párt vezetőinek is egyre következtelenebb magatartásától.

A vita 1867 nyarán *Kossuth*nak a jászladányi, majd a váci választókhöz intézett és ugyancsak a *Magyar Újság*ban kiadott leveleivel⁴² éri el tetőpontját, de a következő évtizedekben úgyszólván egészen *Kossuth* haláláig folytatódik. *Kossuth* szerint nem lett volna baj, ha Ausztria 1866 után egészen felbomlik, mert akkor Magyarország elfoglalta volna helyét Európa független államai sorában és Romániával, Szerbiával, meg talán Csehországgal szövetségben megtalálta volna függetlenségének legbiztosabb támpontjait. De Ausztria megmaradása esetén is kerülni kell a vele való szövetséget: ha az uralkodóháztól való elszakadás semmiképpen sem lehetséges, legalább vissza kell térni az 1848-i tévénnyekben megalapozott tiszta perszonálunióra.

A *Kossuth* levele nyomán megindult vita mint fénytörő prizma mutatja az egykori magyar sajtó megoszlásának színeképét, aszerint, hogy *Kossuth* leveleit hosszabb vagy rövidebb formában közlik, szembenállnak vagy egyetértenek vele. *Kossuth* hívei az 1861-i határozati párthoz tartoznak, csak 1865-ben léptek fel önállóan és szilárdabb szervezetet akkor kezdtek nyerni, amikor *Böszörményi* László megalapította a *Magyar Újságot*.⁴³

Kossuth a hazától távol folytatta pörét a Deák-párttal és saját lapja nem volt — ezért volt nagy jelentőségű pesti segítőtársainak, a függetlenségi lapok szerkesztőinek személye. És ezek közül kétségtelenül *Böszörményi* volt a legkövetkezetesebb politikus és a legtisztább jellem. Feltételezhető, hogy *Kossuth* és *Böszörményi* kapcsolata már a szabadságharc idején kezdődött, amikor az mint honvédszázados résztvett Budavár ostromában. A határozati párt oldalán vívott sikeres 1861. évi képviselőházi küzdelme, méginkább a húsvéti cikk után folytatott szívós ellenzéki szervezőmunkája teszik népszerűvé.⁴⁴ A szélső bal zömét kitevő középbirtokos és kisbirtokos nemesi ellenzék csak részben, közjogi vonalon helyeselte *Böszörményi* elveit. Ez a vérszegény nemesi ellenzék, a hazatért emigránsok nagyobb részével a közjogi Negyvennyolc helyreállításán fáradozott, de nem Negyvenkilenc megvalósításán és *Kossuth* hazahozatalán, ami *Böszörményi* forradalmi programjának kiindulópontja volt. *Böszörményi* tehát nemcsak *Kossuth* leveleinek közlésével vált *Kossuth* hazai propagandájának megfélemlíthetetlen agitátorává, de egyszeresmind a *Kossuth* hazai forradalmi eszme szócsövévé tette lapját és ön-maga ennek az eszmének ad kifejezést írásban és szóban, mint a *Magyar Újság* vezető publicistája és a nagykállói kerület képviselője. Amikor *Kossuth* a váci választókhöz intézett levelében felállította azt az elvet, hogy a dinasztia

uralkodása inkompatibilis Magyarország önállóságával és függetlenségével, a kormány alkotmányellenes izgatás címén a *Magyar Újság*ot lefoglalta és *Böszörményit* perbefogta.⁴⁵ A *Deák*-párti kormány az ő személyében akart a függetlenségi politikára csapást mérni. Nem véletlen, hogy a mentelmi jog tárgyában kiküldött képviselőházi bizottság „véleményes jelentésében” 1868. jún. 4-én együtt tárgyalja *Roman* Sándornak, a román nyelvű, demokrata irányú *Federatiunea* szerkesztőjének és a *Magyar Újság* szerkesztőjének sajtóvétségi ügyét. Hasonlóképp nem véletlen az sem, hogy az ország ellenzéki vidékein, így a különböző nemzetiségi területeken is a Kossuthal kapcsolatos híradásokban és híresztelésekben *Kossuth* és *Böszörményi* neve összekapcsolódik. A képviselőházban a szerb *Miletics* Szvetozár *Nyáryval* és *Madarász* Józseffel együtt állt ki *Böszörményi* mellett.

A súlyosan beteg *Böszörményit* egy évi börtönre ítélték és börtönében meghalt.⁴⁶

A *Magyar Újság* szerkesztését rövid időre a későbbi pártelnök, *Simonyi* Ernő, majd 1870 őszén *Helfy* Ignác vette át. *Helfy*, Kossuth legkitartóbb magyarországi híve, *Iratainak* sajtó alá rendezője, 1849-ben Kossuth debreceni irodájában működött. A szabadságharc után Milánóban nyomdát és lapot alapított: ő szerkesztette az *Alleanzan* kívül az 1869-ben megjelent *Magyar Magyar* című kisalakú folyóiratot, amelyben élesen támadta a kiegyezést. A lapot nagy mennyiségben csempészték be az országba. *Kossuth* ajánlatára hazatérése után *Helfy*t képviselővé választották.

A koronázástól kezdve *Kossuth*nak többszáz levele jutott nyilvánosságra, amelynek nagy része még az újságok régi köteteiben feltárára vár. A közönség „ha csak meg is sejtette, hogy újabb levél érkezett Turinból, a nép atyjától, napokig, hetekig lázban volt s leste-várta, mikor fog már megjelenni”.⁴⁷ Valahányszor a képviselőház tárgyalásai, vagy a nemzetközi események szükségessé tették az elvi állásfoglalást, *Kossuth* nyílt levelei irányt mutattak híveinek. Így 1871-ben, amikor a *Hohenwart*-kormány felvetette a cseh autonómia való kiegyezés tervét, *Kossuth* szavára száll síkra az ellenzék a cseh autonómia mellett, mert ez „nemcsak nem ellenkezik a magyar érdekekkel, sőt Magyarországnak egyenesen érdekében áll”.⁴⁸ Megszólal *Deák* halálakor, 1876-ban, az orosz—török konfliktus idején; nagy határozottsággal támogatja az ellenzék a megyei autonómia védelmében *Tisza* Kálmán tervezett reformja ellen, végül tiltakozik az 1879-i honossági törvény ellen, amelynek értelmében tíz év múlva ő maga is hontalanná válik. 1890-ben a honossági kérdés szolgáltatja *Tiszának* az alkalmat arra, hogy lemondjon a hatalomról, amelyet úgysem bírt volna már megtartani.⁴⁹ Nyolcvanadik születésnapján üdvözlésekkel árasztják el *Kossuthot*; ő minden törvényhatóságnak külön levélben válaszol.⁵⁰ 1881-ben még egyszer felszólal *Helfy*hez intézett levelében a dunai szövetség mellett, *Jókai* támadásával szemben.⁵¹

A levélforma a kortársak egy részében megütközést keltett. *Gyulai* Pál helyesen állapítja meg, hogy „a levél csak alak, a hírlapi cikk bizonyos faja”; *Deák* halálakor *Kossuth* *Helfy*nek ír „de azonnal eltörpül előtte *Helfy* alakja, feltűnnek szemei előtt a hallgatók és olvasók ezrei s írni, szólani kezd, mintha a hajdani Pesti Hírlap valamelyik vezércikkét írná”. De nincs igaza, amikor azt mondja, hogy *Kossuth* leveleit magánjellegetűeknek akarta

feltüntetni, „negédli, mintha nem is akarna a közönséghez szólani”⁵² *Kossuth* pontos különbséget tett magánlevél és közlésre szánt nyílt levél között: tiltakozik, amikor *Horváth* Mihály egyik munkájában *Teleki*hez és *Jósiká*hoz írt leveleit közli.⁵³ Magánlevelet a levél írójának engedélye nélkül nem szabad közölni. De nyílt leveleiben a személyhez szóló, bizalmas hang csak stílusforma. Igaz, hogy *Deák*hoz intézett első *Cassandra*-levelét egyidejűleg a *Magyar Újságnak* is megküldi közlés céljából, de nem is mondja, hogy közlését bizalmasnak tekinti. Közügyben, akkor, amikor olyan kérdéstről van szó, amiről országgyűlésen vagy a sajtóban vita folyik, *Kossuth* magánlevelet nem is ír. Ilyenkor úgy érzi, hogy minden sora a közvé. Nem bizalmas közlés, de nem is egyszerű irodalmi mű, hanem politikai tett, publicisztikai mű, amely hatásra számít és hatását a szerző valóban éppoly pontosan ismeri, mint egykor a vezércikkét. *Kossuth* a távolban, lap nélkül is még mindig a század legjelentősebb magyar publicistája, akit a gyorsan fejlődő magyar polgári sajtóban haláláig senki sem múlt felül.

Az Iratok

Kossuth életének második felében az októberi diploma épp oly fordulópont, mint az elsőben a márciusi forradalom. „Hazafiúi kötelességemnek tekintettem azon lenni, hogy a magyar szabadságügy iránti érdeklődés oly gyökeret nyerjen a szabad népek közvéleményében, miszerint attól ne lehessen tartanunk, hogy ha a magyar nemzet újra kitűzné hazájának vérrel áztatott földjén a szabadság zászlaját, az elhagyatottság érzete erélyét elzsbassza”⁵⁴ — így foglalja össze ő maga emigrációs működésének tartalmát. A cél mindvégig az új függetlenségi harc megindítása és az Ausztriával való egyezkedési kísérletek első hírére úgy látja, itt az ideje újra a hazába helyezni át az ellenállás színhelyét. Forradalmi küzdelemre készül s nyílt levelei az ő szemében ennek a küzdelemnek a bevezetői. Nem távolból gyakorolt méltóságteles kritika a meglévő és megváltozhatatlan helyzet felett, hanem a mindvégig remélt változás harcos előkészítése. „Méltó szerep-e ez egy *Kossuth*hoz?” kérdi 1881-ben *Gyulai Pál*.⁵⁵ Csakhogy *Kossuth* a méltósággal nem törődik: nem szobrot akar állítani magának, hanem mindvégig az ügyet kívánja szolgálni, a magyar nép függetlenségét és jólétét. Felszisszen, amikor azt olvassa, hogy szülőföldjére „arra a Zemplénre, melyben az idén az emberek szinte éhen haltak, reabocsáttatott a parlamenti kormány parancsa, hogy a ki adóját rögtön le nem fizeti, annak gabonáját még lábon le kell foglalni adó fejében. Szegény földieim! Azt hitték, a sok koplalás után jól fognak lakni a sárga kalászból, mit isten kegyelme megérlelt számukra — s lefoglalják adóba lábon. Írva van, hogy „sic vos non vobis mellificatis apes”, és ez igaz. A méhtől is elviszik a mézet, melyet munkájával gyűjtött, de annyit mégis csak hagynak neki, hogy télen át megélhessen. Hjah! az méh — a zempléni földműves csak ember. „Az állam nem lehet el adó nélkül.” Ez igaz. De hát az ember ellehet kenyér nélkül? — Minő molochchá lett ez a szó: „állam”, ebben a „cultur-század”-ban. Mennyire beteg ez a társadalom.”⁵⁶

Az Iratok is ennek az egyenesen előretörő küzdelemnek a része. Nem memoár, nem önéletrajz és nem is történelmi forrásközlés, hanem polémikus

publicisztikai mű. És ezért kezdődik látszólag az események derekán, mint egy homéroszi eposz: nem a reformkorral és még nem is a szabadságharcral, hanem 1859-el, a magyar szabadságért — *Kossuth* felfogása szerint — meginduló második küzdelem közvetlen előzményeivel. Az olasz háborúval, amelynek az *Iratok*ban közlött anyagába szervesen illeszkedik a keleti kérdés, amellyel Magyarország helyzetének alakulása szoros kapcsolatban áll és a Dunaszövetség, a *Deák*-féle kiegyezés ellentétele. Csúcspontja az 5. kötet egy hosszú fejezete, „Az osztrák császári és magyar királyi hatalmak egy személyben egyesítése” és konkluziója a *Kossuth* politikai végrendeletének tekinthető nyilatkozat — szinte kísérteties ismétlése annak a figyelmeztetésnek, amelyet 1848 előestéjén intézett a nemességhez:⁵⁷ „De én tehetek valamást Isten és világ előtt, politikai religióm e hitágazata felől és bizhatok annak jövődjében, ha nincs is többé tehetségemben annak az életbe átvitelét megkísérelni. Meghalok hontalanul, nem akartam e mondattal magamat a martyromság szerepére játszani, de meghalok hontalanul s fütyöljenek vagy tapsoljanak életem tragédiájára, ezzel a függöny legördül örökre. Hanem a nemzet más helyzetben van. Nála, osztozzék bár politikai religiómban (a mint egykoron osztozott is) az incompatibilitás zászlajának kitűzése cselekvést jelentene, a melynek neve: forradalom. Ez pedig a népek ultima ratiója, melytől bárminők legyenek is a viszonyok, nem lehet visszariadni, ha mint egyedül lehetséges oltalom az életre-halálra megtámadott nemzetre rákényszerítették; alkalmazásához folyamodni, a vele összekötött áldozatok és szenvedések miatt csak akkor szabad, csak akkor kell (de akkor kell), ha a jog védelmére, a történelemben gyökerező kiirthatatlan nemzeti aspirációk megvalósítására a békés eszköz kimerítése sikertelennek bizonyult.”

Ez a második és utolsó forradalmi figyelmeztetés méltán zárja le *Kossuth* publicisztikai pályáját — amelyet ő maga sohasem tekintett lezártnak. Az *Iratok* első hat kötetének — amelyet még ő maga rendezett kiadásra — látszólag bonyolult kompozícióját ez a jövőbe s nem múltba mutató szándék magyarázza. Amint a kritikus 1867. évig eljutott volna az *Iratok* anyagával, minden bizonnyal sorra kerültek volna egyéb, az *Iratok*ba besorolásra tervezett cikkek, visszaemlékezések és tanulmányok is, így 1848 politikai pártjáról és viszonyairól, visszaemlékezések *Széchenyi*ről, *Wesselényi*ről, értekezés a parlamentarizmusról,⁵⁸ „magány és elmélkedés” „a korona”, „Croatia és Slavonia”.⁵⁹ De életében csak az 1866-i háborúig jutott el s utána az *Iratok* kiadása olyanok kezébe került, akik *Kossuth* tervét éppúgy nem értették, mint ahogy sohasem tudták teljes mértékben megérteni politikai koncepcióját sem.

Az *Iratok* hatását is ez a meg nem értés tette úgyszólván semmivé. „Nem mozgatták meg a politikai szenvedélyeket, nem keltették fel a lelkesedés viharát.” Az első kötetért még versengtek a kiadók: az angol cég határozottan kikötötte, hogy a magyar kiadás nem jelenhet meg előbb, mint az övé⁶⁰ — később azonban a megjelent példányokat sem adta el.⁶¹ Anyagilag is rosszul jár *Kossuth*: az angol kiadó — Cassell & Co. — szerződés ellenére csak 1000 példányt nyomtatott s *Kossuth*nak a megállapodás szerint csak az 1500-at meghaladó példányok után járt volna részesedés. De ezenkívül az első kötet angol kiadásának sztereotíp lemezeit Cassell — felhatalmazás nélkül — eladta a New York-i Appleton & Co-nak s ezzel *Kossuth* elesett az

amerikai terjesztés jövedelmétől. A magyar kiadás anyagi sikere is elmaradt a remények mögött s ezt *Kossuth* is tudta; amikor a kiadó a még el nem készült 4—6 kötet tiszteletdíját előre ki akarta fizetni — az olaszországi gazdasági válság okozta súlyos anyagi helyzet ellenére — a csekket udvariasan visszaküldte.⁶²

Nem az írói dicsőség, nem az óriási alkotó munkája után méltán kijáró tisztelet s nem is az anyagi elismerés volt a célja utolsó polémikus művével; az egyetlen elégtétel, amit érzett: „lelkem meggyőződése, hogy miként egykor nemzetem ellenségeivel szemben, úgy most saját nemzetemmel szemben is én nekem van igazam.”⁶³

Az *Iratok* tehát nem önéletrajz vagy memoár, hanem folytatása *Kossuth* 1832-ben megkezdett publicisztikai küzdelmének. Az írott újság, a politikai hírlap, a nyílt levél után egy utolsó publicisztikai forma, amely teljes egészében beilleszkedik *Kossuth* politikai és írói életművébe egyaránt. Abba az életműbe, amelynek egyetlen pillanata sem volt megpihenés, megelegedett visszatekintés, hanem mindig új és egyre messzebb ágazó feladatok kiindulópontja. Amint az államférfi új és új módokat keresett, hogy igaz ügyét végül diadalra vigye, éppúgy keresett a publicista, az alkotó író mindvégig új formákat mondanivalója számára. De mondanivalója, tanítása ugyanaz maradt s ugyanaz a ránk hagyott végső tanulság is: államférfi vagy író — egyaránt a néppel összeforrvá s a néphez való hűségben érhet célt.

Jegyzetek

1. Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bp. 1949. 121. l.
2. Uo. 149—150. l.
3. Haraszti Éva: *Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen*. Bp. 1951. 65. l.
4. Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1880—1882. II. köt. 101—102. l.
5. A cikket *Kossuth Hírlapja* is közölte. Vö. Károlyi Árpád: *Gr. Batthyány Lajos főbenjáró pöre*. Bp. I. köt. 332—343. l.
6. Orsz. Levéltár. *Kossuth-Archiv*. 223. sz.
7. Sipos Lajos: *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban*. Bp. 1929 Kül. 60—61. l. *Pulszky, i. m.* kül. II. 304. l.
8. Haraszti, *i. m.* 90, 94. l.
9. Révai, *i. m.* 94. l.
10. Henningsenről, a viddini levélről, a renegálásról stb. l. *Hajnal* István kitűnő, sajnálatosan befejezetlenül maradt forráskiadványát: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Bp. 1927. I. köt. Kül. 52—61, 146, 167, 380—385. l. A viddini levél legelőször Orosz József német fordításában jelent meg, Leipzig 1849, első magyarországi kiadása *Szilágyi* Sándor eltorzított szövegében látott napvilágot Pesten 1850-ben, teljes magyar kiadása csak 1915-ben (*Magyarország*, 233—254. sz.) *Kacziány* Géza közlésében. A Komáromhoz intézett felszólítás szövege többek között *Szemere* Bertalan: *Naplóm*. Bp. 1869. I. köt. 77—78. l. *Kossuth* orsovai búcsúját hazájától — amely szintén bejárta a sajtót — ő maga minősítette apokrifnak. *Iratok*, X. köt. 250. l.
11. Eugenio *Kastner*: *Mazzini e Kossuth*. Firenze 1929. Ua.: *Kossuth és Mazzini*. Századok. 1—14. l. A *Teleki*hez 1850. ápr. 18-án intézett levelet közli *Pulszky, i. m.*, III. 1925. 40—44. l.

12. *Hajnal, i. m.*, 172—174. l.
13. *Berzeviczy Albert: Az abszolútizmus kora Magyarországon.* Bp. 1922—1934. I. köt. 287 skk. l.
14. *Kossuth kiáltványai 1851. szept. 22., szept. 27. és nov. 17-ről.* Közli *Jánossy Dénes. A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában.* I. köt. Bp. 1940. 607, 619. II. köt. 9—15. l.
15. *Jánossy, i. m.*, 22—24 l.
16. *Uo.* 103—104, 114—117. l.
17. *Pulszky, i. m.*, III. 81. l.
18. *Haraszti, i. m., Jánossy, i. m.* 130. l.
19. *Jánossy, i. m.*, 206—208. (Uo. a Kossuth amerikai útjával kapcsolatban megjelent kiadványok válogatott felsorolása.) Az idézet uo. 274. l. L. még *Jánossy Dénes: K. az amerikai pártpolitika útvesztőjében.* Budapesti Szemle. 1938. 250. köt. 59—70. l.
20. *Jánossy, i. m.* 273. l.
21. *Vásárbelyi Miklós: K. Amerikában.* Irodalmi Újság. 1951. dec. 6.
22. *Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika.* Bp. 1945. 100—102, 189. l.
23. *Jánossy, i. m.*, 206—207. l.
24. *Berzeviczy, i. m.*, II. 274—275, 286—287, 291. l.
25. *Uo.* 291. *Pulszky, i. m.*, III. 154—157. l.
26. *Uo. és Berzeviczy, i. m.*, II. 305. l.
27. *L. pl. Berzeviczy, i. m.*, II. 256. l.
28. *Iratok*, I. 227. l.
29. *Iratok*, I. 244—315. l.
30. *Iratok*, III. 278—279. L. még *Pulszky, i. m.*, III. 271—278. l.
31. *Iratok*, II. 81—82. l.
32. *Jósika levele Telekihez*, 1860. ápr. 20. *Uo.*, 105—106. l.
33. *Uo.* 162—202. l.
34. *Révai, i. m.*, 159. l.
35. *Hanák Péter: A magyar szabadságharc, és a Habsburg monarchia elnyomott népei.* Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bp. 1948. 448. l.
36. Közölve *Kastner, i. b.* Újabbán: *Le projet de Kossuth de 1851 concernant la question des nationalités.* Revue d'Histoire Comparée. 1943. 515—540. l.
37. *Iratok*, VI. 735—739. Maga az *Alleanzában* megjelent terv magyar szövege közölve uo., 9—13. *Kossuth tiltakozása a közlés ellen: 23—25. A terv által keltett „lármáról s annak okáról”: 1—2. l. A terv történetéről l. még Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei.* V. köt. 12—70. l.
38. *Iratok*, III. 693. és 698. l.
39. *Uo.* VII. 145—146, 157—160, 170, 180—181. l.
40. Orsz. Széchényi Könyvtár. Hírlaptár. 6239.
41. *Dányi Károly: Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben.* Kolozsvár, 1943. 11. skk. l.
42. Aug. 5., ill. aug. 28. *Dányi i. m.* 22, 26. l.
43. *Gratz Gusztáv: A dualizmus kora.* Bp. 1934. I. köt. 28—29. l.
44. *Hentaller Lajos: Emlékezzünk régiekről.* Jász Kürt, 1907. január 20. *Böszörményire* vonatkozóan felhasználtam *Kemény G. Gábor* értékes kiadatlan anyaggyűjtését.
45. *Gratz, i. m.* I. 49—50. l.
46. A fentiekén kívül még *Iratok*, VIII. 246. l. és [*Toldy István*]: *Öt év története.* Bp. 1871. 54. l.
47. *Hentaller Lajos: Kossuth és kora.* Bp. 1894. 315—316. l. A *Magyar Újsággal* párhuzamosan, de főleg utána a többé-kevésbé rövidéletű radikális függetlenségi lapok egész sora folytatja a *Kossuth* melletti agitálást és *Kossuth* immár „műfajjá” vált nyílt leveleinek közlését. (*Pesti Hírlap, Pesti Hetilap, A Nép Barátja, Szombati Lapok, Gyorsposta.*) Ennek a — *Kemény G. Gábor* terminusával élve — „függetlenségi sajtóbokor”-nak az emigrációs *Kossuth* publicisztikai munkássága teljes feltárását célzó filológiai részletmunkában nagy lesz a jelentősége. Nem annyira maguk ezek a rövidéletű orgánumok a figyelemreméltók, hanem szerkesztőik, az egyre inkább háttérbe szoruló polgári szélsőjobboldal képviselői,

- Kossuth* egyre gyűrűlő hazai segédcsapata. Vö. még *Dezsényi—Nemes: A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 173—174. l.
48. *Iratok*, VIII. köt. 381. l.
  49. *Gratz, i. m.*, 251—252. l.
  50. *Iratok*, X. köt. 148—151. Vasárnapi Újság, 1902. 597—599. l.
  51. *Hentaller, i. m.*, 323—324. l.
  52. Gyulai Pál: *K. Levele Dedék halálakor*. Budapesti Szemle. 1876. 11. köt. 167—177. l.
  53. A Magyar Újság szerkesztőjének. 1868. júl. 16. *Iratok*, VIII. 178—183. l.
  54. Az *Iratok* bevezetéséből. I. köt. XIII.
  55. *Bírálatok*. Bp. 1912. 192—209. l.
  56. *Iratok*, II. 114—115. l.
  57. *Uo.* V. 220—221. l.
  58. *Uo.* X. köt. 335—336. l.
  59. Levele *Vérei* Józsefhez, az Athenaeum igazgatójához, 1883. jún. 3. Orsz. Széchényi Könyvtár. Kézirattár.
  60. *Iratok*, I. köt. XXVII.
  61. Vö. *Kossuth* levele *Gunszt* Bertalanhoz 1885. júl. 6-ról. Orsz. Széchényi Könyvtár. Kézirattár.
  62. Levél *Vérei*hez, 1890. máj. 25. *Uo.*
  63. *Iratok*, I. köt. XXIII.

